

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

ו

יוסף דן

מרכז זלמן שזר ירושלים

תולדות תורת הסוד העברית

סדרה ראשונה: העת העתיקה

סדרה שנייה: ימי הביניים

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך שישי

ר' אלעזר מוורמס וחוגו
בעלי הסוד האחרים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

עוזרת מחקר: נעמה בן שחר
עריכה לשונית: ישראל חזני
מרכזת הסדרה: מעין אבינרי־רבהון
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן ארקדיה

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

ציור העטיפה: מתוך "חלונות ארדון", בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים
צלם: רן יעיש, גאמא עיצובים
עיצוב העטיפה: גאמא עיצובים, ירושלים

מסת"ב 978-965-227-283-6

מספר קטלוגי 185-607

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשע"א
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

התוכן

כרך שישי

- 493 פרק שישה עשר: ספר "סודי רזי"א" לר' אלעזר מוורמס – מעשה בראשית
וספר יצירה
- א. מעמדו של ספר "סודי רזי"א" בתולדות תורת הסוד 493 ב. סוד מעשה
בראשית – ספר אלפא ביתא 499 ג. סוד מעשה בראשית – תהליך הבריאה 501
ד. הבריאה באות ה' 507 ה. פירוש ספר יצירה 511 ו. בריאת העולם על פי
ספר יצירה 514 ז. מעשה הגולם בפירוש ספר יצירה 519
- 526 פרק שבעה עשר: סוד המרכבה לר' אלעזר מוורמס
- א. המלאכים במרכבה העליונה 526 ב. הלכות כסא הכבוד 532 ג. הלכות
הכבוד 538 ד. הלכות הדיבור והנבואה 543 ה. אלעז"ר וסוד החשמל 549
ו. פירושים למרכבת יחזקאל בעקבות ר' אלעזר מוורמס 556
- 559 פרק שמונה עשר: "ספר השם" לר' אלעזר מוורמס
- א. "ספר השם" וטקס מסירת השם 559 ב. הוי"ה והוויות 564 ג. "אהיה אשר
אהיה" – התגלות השם למשה ולעם ישראל 572 ד. הסודות שבשם והשמות
הסודיים 578 ה. משם הוי"ה לשם בן מ"ב אותיות 581 ו. שם מ"ב ואבן
השתיה 585 ז. שם של ע"ב אותיות 589
- 595 פרק תשעה עשר: תורת הנפש של ר' אלעזר מוורמס – ספר "חכמת הנפש"
- א. פתיחת הספר ועקרונות היסוד 595 ב. הנפש והעולם העליון 599 ג. הדעת
שבאדם 600 ד. היצרים ותכלית בריאת העולם 607 ה. צלם, מזל, דמות
ודעת 613 ו. החלום ופתרונו 619 ז. בין מלאכים לשדים 624 ח. הנשמה,
הגוף והכבוד האלהי 626 ט. "ריח הגוף וריח הדמות" 629 י. שאלותיו של ר'
שמואל בר' קלונימוס 632
- 638 פרק עשרים: ספר "שערי הסוד הייחוד והאמונה" לר' אלעזר מוורמס
- א. הספר, תולדותיו והשפעתו 638 ב. הרחקת הגשמות מדמות הבורא 640
ג. הכוח המתגלה – הכבוד־השכינה 645 ד. כוונת התפילה 650 ה. נספח:
תפילה לר' אלעזר מוורמס 654

- 670 פרק עשרים ואחד: ממשיכיהם של בעלי הסוד מחוג משפחת קלונימוס
א. בעיות ההתגלות, התפילה והפיוט לאחר "סודי רזי"א" 670 ב. ר' שמואל בר'
קלונימוס חרזן ו"ספר שקוד" 672 ג. ספר "ערוגת הבושם" לר' אברהם בר'
עזריאל 680 ד. סוד הייחוד מחוגו של ר' משה נינו של ר"ח 684 ה. ר' יצחק
בר' משה "אור זרוע" 689 ו. פירוש ספר יצירה לתלמידו של ר' אלעזר הדרשן 691
- 696 פרק עשרים ושניים: ברייתא דיוסף בן עוזיאל ו"חוג הכרוב המיוחד"
א. סוד ופסודו־אפיגרפיה 696 ב. ברייתא דיוסף בן עוזיאל 701 ג. "אלפא
ביתא בייחוד הבורא" 714 ד. פסק היראה והאמונה 719 ה. פירוש ספר יצירה
המיוחס לרב סעדיה גאון 728 ו. מעשה הגולם 735 ז. "הספריה הסודית" 738
- 750 פרק עשרים ושלושה: ר' אלחנן בן יקר מלונדון וספרו "סוד הסודות"
א. ר' אלחנן וכתביו 750 ב. פשר מעשה בראשית 752 ג. הברייתא דיוסף בן
עוזיאל בנוסחו של ר' אלחנן 767 ד. פירושי של ר' אלחנן לספר יצירה 786
- 792 פרק עשרים וארבעה: "ספר החיים"
א. מבנה הספר ותכליתו 792 ב. כוחו של המספר עשר 795 ג. ההתגלות
הנבואית 798 ד. ההשגחה האלהית ו"כח טבע הבריאה" 805 ה. תורת הנשמה 813
ו. הנפילים, הנשמה והמלאכים 816 ז. סוד החלום, החיזיון והחוויה המיסטית 824
- 833 פרק עשרים וחמישה: "ספר הנבון"
א. הספר ומקורותיו 833 ב. המקורות התלמודיים בעניין כוונת קריאת
שמע 836 ג. רב סעדיה ותורת הכבוד 839 ד. פירוש שיעור קומה 846
- 858 פרק עשרים ושישה: פירושי ההיכלות והשמות הקדושים של בעלי הסוד באשכנז
א. פירושי "האדרת והאמונה" 858 ב. פירוש שבעים שמותיו של מטטרון 867
ג. פירוש הבדלה דר' עקיבא 874 ד. הקדמת ר' משה עזריאל לפירוש "ספר
הקומה" 877 ה. פירושי שם של מ"ב ור' נחמיה הנביא 883
- 894 פרק עשרים ושבעה: "ספר המשכיל"
א. הבעיה – הספיריטואליזציה של ההלכה 894 ב. "ספר המשכיל" 897
ג. זיהוי האויר והאלהות 902 ד. הבורא, "האויר המופלא" 907 ה. נספח –
חישוב הקץ ב"ספר המשכיל" 922
- 932 פרק עשרים ושמונה: סיכום – מורשתם של בעלי הסוד באשכנז
א. בין אשכנז לספרד 932 ב. רעיונות יסוד 933 ג. רישומם של "שערי
החכמה" 937 ד. פרשנות התפילה ופירושי התורה 939

943 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים

945 מפתחות

א. שמות 945 ב. חיבורים 954 ג. מקומות 962

כרך חמישי

חוגיהם של בעלי הסוד באשכנז

חוג משפחת קלונימוס

- 9 פתח דבר לכרכים החמישי והשישי
- 11 פרק ראשון: חוגי הסוד באשכנז – מאפיינים עיקריים
- 56 פרק שני: בעלי הסוד באשכנז וחוגיהם
- 100 פרק שלישי: "חכמת האגוז"
- פרק רביעי: תורת האדם – "ספר היראה" ו"ספר התשובה" לר' שמואל החסיד
- 124
- 150 פרק חמישי: ספרות הייחוד ושירת הייחוד
- 190 פרק שישי: "שערי החכמה" – הגיבוש הדיסציפלינרי של תורת הסוד העברית
- 209 פרק שביעי: "ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד
- 238 פרק שמיני: התפתחותה של תורת הכבוד והריבוד בעולם האלהות
- 259 פרק תשיעי: תורת ההוויות ותורת הכבוד
- 293 פרק עשירי: ראשיתה של התפילה המיסטית
- 328 פרק אחד עשר: תורת המלאכים, ההשגחה וכוחות המרכבה
- 358 פרק שנים עשר: דמונולוגיה ומאגיה בתפיסת עולמם של בעלי הסוד
- 393 פרק שלושה עשר: תפיסת המציאות הטבעית – "זכר עשה לנפלאותיו"
- 424 פרק ארבעה עשר: משיחיות, אפוקליפטיקה ותחיית המתים
- פרק חמישה עשר: "כתב תמים" לר' משה תקו ופולמוסו נגד בעלי הסוד באשכנז
- 455
- 483 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים

פרק שישה עשר

ספר "סודי רזי"א" לר' אלעזר מוורמס – מעשה בראשית וספר יצירה

א. מעמדו של ספר "סודי רזי"א" בתולדות תורת הסוד

ספר "סודי רזי"א" איננו ספר הפותח מסורת אלא הוא קובץ חיבורים שנועד לסכם מסורת, לערוך אותה ולהציגה בפני הדורות הבאים. ניכר היטב כי ר' אלעזר מוורמס, שכלל הנראה חיבר את הספר בהיותו במיטב שנותיו ובזקנתו (כנראה בין שנת 1217 לשנת 1230), הכין תכנית ברורה ומגובשת שלפיה פעל בכל שלביו של מפעל זה. התוצאה היתה שבפעם הראשונה בתולדותיה של תורת הסוד העברית הוצג בפני חכמים יהודים שגילו עניין בתחום זה שבתרבות ישראל תיאור מפורט, מגובש ונגיש של עיקריה של מסורת הסוד היהודית. מטרתו של ר' אלעזר לא היתה לחדש דבר, ואף לא להטיף לתפיסה זו אלא לשמר את המסורת, שהיתה נתונה לדעתו לסכנת השתכחות.¹

אחד המאפיינים הבולטים ב"סודי רזי"א" הוא זיהויו של המחבר את עצמו בכל הספר בהדגשה ובבהירות. שם הספר – "סודי רזי"א" – הוא גימטריה של אלעז"ר, ובפתיחת כל חלק בחיבור הציג ר' אלעזר את עצמו באמצעות נוטריקון, לרוב בביטוי "אלעזר הקטן". למעלה מזאת: בחלק הראשון של הקובץ – בפירוש אותיות האלף-בית – הוסיף ר' אלעזר, לאחר שפירש את כל האותיות, עוד פירוש על קבוצת אותיות, האותיות אלעז"ר הקט"ן, וכך נכלל שמו במבנה הספר גופו. יש במעשה זה דחייה בוטה של תביעת האנונימיות שהציג רבו, ר' יהודה החסיד, בפני מחברי ספרים ופיוטים,² ויחד עימה דחה ר' אלעזר גם את המסורת הארוכה של אנונימיות ופסודו-אפיגרפיה המאפיינת חלקים גדולים בתורת הסוד העברית, בעת העתיקה ובימי הביניים. עמדתו בנידון זה מנוגדת לעמדה שאנו מוצאים בחוגים אחרים ואצל מחברים אחרים בתקופתו, כגון "חוג הכרוב המיוחד", שהתייחס אל הדמות האגדית יוסף בן עזיאל, וחיבורים שמחבריהם עלומי שם כגון "ספר

1 הוא אומר דברים אלה בבירור בהקדמתו לספר החכמה, חיבור שנכתב בעקבות פטירתו של רבו, ר' יהודה החסיד, בשנת 1217. דברי ההקדמה הובאו ונידונו בפירוט לעיל, תולדות, ה, פרק שני, סעיף ה'.

2 ראה על המחלוקת בעניין האנונימיות, לדוגמה תולדות, ה, פרק חמישי, סעיף ז'.

הנבון" ו"ספר החיים". פעמים אחדות בחיבור זה ר' אלעזר מציג את עצמו בבירור כמי שקיבל את תורת הסוד מאבותיו ורבותיו, ובעיקר מר' יהודה החסיד רבו ור' יהודה בן קלונימוס, אביו של ר' אלעזר.³ אין תקדים בתולדותיה של תורת הסוד העברית להצגתו של חיבור מקיף ושיטתי בתחום זה תוך הזדהותו של המחבר בשמו לפני הקוראים כולם, והעמדת סמכותו שלו, וסמכות המסורת שקיבל מאבותיו ורבותיו, בתור איש וחיזוק לסודות המתגלים בספר.

הגישה השיטתית מתבטאת בבחירתו של ר' אלעזר בחמישה מתוך ע"ג שערי החכמה והעמדתם בחינת כותרות לחיבורו הכולל. שני הראשונים – מעשה בראשית ומעשה מרכבה – מחייבים מכוח המסורת שהחלה למעלה מאלף שנה לפנינו ובוטאה במשנה הפותחת את הפרק השני במסכת חגיגה: "אין דורשין... במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד". ההעלאה על הכתב של חיבורים מקיפים העוסקים בדיוק בנושאים אלה היא הפרה בוטה של האיסור הקדמון, וכדי לכפר במקצת על כך הסביר ר' אלעזר בהקדמתו את הנימוקים שהביאוהו להפר את האיסור. החיבור השלישי, "ספר השם", מוקדש לשמותיו הנסתרים של האל – בעיקר שם הוי"ה, אך גם שמות אחרים – שר' אלעזר פירשם בעשרות דרשות ועיונים; חיבור זה הוא הנרחב והמקיף ביותר בקובץ. גם החלק הרביעי הוא בחינת בלתי נמנע: פירוש על ספר יצירה. דבריו של הספר הקדמון מובאים ונידונים בכל אחד מחלקי הספר, אך פירוש שוטף ושיטתי של הדברים מובא בחלק הרביעי. מרכזיותו של ספר יצירה בתורת הסוד העברית בתקופה זו איננה נתונה בספק כלשהו, וכמעט כל חיבור בתחום זה מיוסד עליו במידה רבה, וכמעט כל בעל סוד כתב עליו פירוש. לעומת זאת, הספר החמישי, "חכמת הנפש", איננו "בלתי נמנע", וכלילתו בקובץ זה היא פרי החלטה חדשנית רבת משמעות של המחבר עצמו. איש לא קדם לו בכך, ונושא זה לא תפס מקום מרכזי בהגותם של בעלי הסוד מחוג משפחת קלונימוס שקדמו לו, לרבות בהגות רבו, ר' יהודה החסיד.⁴ ר' אלעזר חש שחמשת הספרים הללו מציגים את עיקריה ואת פרטיה של תורת הסוד כולה, וכי בשעה שהעלה אותם על הכתב מילא את תפקידו בשימורה של התורה שקיבל.

חמישה נושאים אלה, מבין למעלה מעשרים "שערים" תמטיים במניין שערי החכמה, אינם ממצים את הסתמכותו של ר' אלעזר על הרשימה שכנראה קיבל במסורת מר' יהודה

3 עניין רב משמעות הוא שר' אלעזר ממעט להזכיר את שמו של רי"ח, אף על פי שבחלקים רבים של סודי רזייה הוא מעתיק, או מביא פראפרזה מקוצרת, של דברי הרב. ככל הנראה הטעם לכך היה דרישת האנונימיות של רי"ח, שאף מי שחלקו עליה באופן עקרוני נמנעו מפגיעה במורה הנכבד בהזכרת שמו. נוסף לכך, ר' אלעזר כנראה סבר שבשעה שהוא מזהה את עצמו בבהירות, והכל יודעים שהוא תלמידו של רי"ח, מובן שהמשנה המוצגת בספר היא מסורת שקיבל מרבו.

4 ראה על כך בדיון על ספר חכמת הנפש, להלן פרק תשעה עשר, סעיף א'.

החסיד, ושתי קבוצות נוספות של "שערים" מיוצגות בספר: האחת בהקדמה לחיבור, המוקדשת לענייני מוסר – חסידות, אהבת אלהים ומצוות – והשנייה בפרקים המרכיבים את החיבור השני בקובץ, "סוד המרכבה": הלכות הכסא, הלכות המלאכים והלכות הכבוד. משמעו של דבר: כמחצית מן השערים התמטיים ברשימת שערי החכמה הם כותרות לחלקיו השונים של ספר סודי רזי"א. לעומת זאת, לא ידוע לנו אף חיבור אחד של ר' אלעזר מוורמס המוקדש לאחד השערים המתודולוגיים ברשימה.⁵

ר' אלעזר בחר במתכונת מיוחדת לכל אחד מחמשת הספרים שנכללו בקובץ סודי רזי"א, וניכרת כאן שקידה על הצגת הדברים במבנה המתאים לכל אחד מהם. "סוד מעשה בראשית" נכתב בצורת פירוש על אותיות האלף-בית כולן, לרבות האותיות הסופיות – אין ספק שהדבר נבע מדרך הבנתו של ר' אלעזר את ספר יצירה, שלפיה היקנה האל בשעת הבריאה כוח מיוחד לכל אחת מהאותיות והשליט אותה על המציאות. החלק השני, "סוד המרכבה", נחלק לפרקים אחדים המוקדשים לנושאים העיקריים – מטטרון, המרכבה, כסא הכבוד, המלאכים והכבוד – וניתן כאן, יותר מאשר בחיבוריו האחרים של ר' אלעזר, מקום למקורות המסורתיים, המובאים בחיבור בשלמות או בפראפרזה. אפשר לתאר את "סודי רזי"א" כמעין אנתולוגיה של ספרות ההיכלות והמרכבה, ואפשר אף יותר מזה: לפנינו כתיבה מחדש של מסורת הסוד הקדומה בכל היקפה. ניכר כאן היטב שר' אלעזר שאף להציג, להסביר ולשמר את מלוא מסורת הסוד שקיבל הן מן העת העתיקה והן מאבותיו ורבותיו.⁶ "ספר השם" בנוי פיסקאות פיסקאות, שכל אחת מהן פותחת בשם שאותו הוא מפרש – לרוב שם הוי"ה, אך גם שמות נסתרים אחרים. פירוש ספר יצירה הוא, כנדרש בסוגה זו, פירוש שוטף על הספר משנה אחר משנה, ואילו ספר "חכמת הנפש" בנוי מפיסקאות הנושאות כותרת – או פתיחה – הרומזת לנושא הנידון בפיסקה. אין הדברים מצטרפים לכלל דיון שיטתי כפי שהציגו מחברים מאוחרים יותר, כגון ר' יוסף ג'יקטיליה ור' משה קורדובירו, אך ניכר בדברים מאמץ מכוון לערוך ולהציג את תורתו של ר' אלעזר בצורה סדורה ומובנית.

ר' אלעזר כלל במרבית חלקי הקובץ קטעים ואף חיבורים שלמים מספרות הסוד שקדמה לו. ב"סוד מעשה בראשית" נכללו קטעים נרחבים מספרות הסוד הקדומה העוסקים במעשה בראשית. ב"סוד המרכבה" נכללו פרקים רבים מכתביהם של יורדי

5 זאת, בניגוד לר' יהודה החסיד שכלל בספרו הגדול, ספר הכבוד, שערים תמטיים – הכבוד והמלאכים – ושערים מתודולוגיים: ספר הנעלם, ספר סמוכים, ספר תגי ועוד. וראה לעיל, בפרק על ספר הכבוד לר' יהודה החסיד, תולדות, ה, פרק שביעי, סעיף ב'.

6 דווקא בחלק זה רבות מאוד ההבאות מספר הכבוד של ר' יהודה החסיד, והדבר נבע כנראה משאיפתם המשותפת להציג את תורת הסוד הקדומה במתכונת המתאימה לזמנם ולמקומם.

המרכבה, בעיקר מ'חנוך השלישי' ומספר היכלות רבתי. ב'ספר השם' כלל ר' אלעזר את החיבור המאגי 'תפילת רב המנונא סבא'⁷ וקטעים אחרים;⁸ ב'חכמת הנפש' נכללו שני קטעים מפירוש המקרא לר' אברהם אבן עזרא העוסקים בנושאו של החיבור, וכן 'שאלה ששאל ר' שמואל בר' קלונימוס חרזן ממני אלעזר הקטן'.⁹

יש משמעות להשוואה בין ספר סודי רזיאי לבין חיבורו הגדול של ר' אלעזר בתחום ההלכה, 'ספר הרקח'. גם החיבור ההלכי נושא כותרת העולה בגימטריה 'אלעזר', וגם בו קבע המחבר, בניגוד למסורת שהיתה נהוגה בספרות ההלכה, שני פרקים נרחבים בענייני מוסר בפתיחת הספר: הלכות חסידות והלכות תשובה; ויש קירבה רבה בין העניינים הנידונים ב'הלכות חסידות' בספר הרקח לבין אלה המוצגים בפתיחה לספר סודי רזיאי.¹⁰ העמדתה של הקדמה דומה בראש הספר המסכם את משנתו ההלכית ובראש הספר המסכם את מסורת תורת הסוד יש בה משום הכרזה על שוויונם של שני התחומים הללו בתרבות הדתית היהודית. איש לא הכריז הכרזה מעין זו קודם לכן, ומעטים עשו זאת בתקופות מאוחרות יותר. מבחינה היסטורית ניתן לומר כי באמצעות ספר סודי רזיאי הועמדה תורת הסוד העברית כאפיק יצירה לא רק לגיטימי אלא גם מרכזי בתרבות הדתית היהודית, ומתקופה זו – ראשית המאה השלוש עשרה – ניתן לראות בה אחד מכלי הביטוי העיקריים של החוויה הדתית היהודית בצידה של ספרות ההלכה.

לדברים אלו יש להוסיף נדבך שלישי: בצד פעולתו הנרחבת בתחומי הסוד וההלכה הקדיש ר' אלעזר שנים רבות לחיבורו של פירוש התפילות הגדול שלו, שהוא הפירוש הנרחב הראשון על התפילות שהגיע לידינו;¹¹ ור' אלעזר הקדיש לנושא זה מאמץ רב, וכנראה

7 החיבור נידון לעיל, תולדות, ד, פרק עשירי, עמ' 257-264.

8 כנראה הלך ר' אלעזר גם בכך בעקבות רבו, שכלל בספר הכבוד שלו, דרך משל, את 'כסא ואיפודרומין של שלמה המלך' – ראה לעיל, בפרק על ספר הכבוד, תולדות, ה, פרק שביעי, סעיף ו'.

9 סודי רזיאי השלם, עמ' 362.

10 אחד ההבדלים שאולי יש בו משמעות בין הלכות חסידות לבין הפתיחה לסודי רזיאי הוא, שבדיון על אהבת האלהים בסודי רזיאי שילב ר' אלעזר קטע המתאר בלשון ארוטית חריפה ויוצאת דופן את אהבת האל – ראה דן, הלב והמעייני, עמ' 125-127. קטע זה נידון בכמה מחקרים, ומשמש דוגמה לחוויה מיסטית ארוטית בתולדותיה של המיסטיקה היהודית. האם מקרה הוא שהדברים הובאו בסודי רזיאי ולא הובאו בספר הרקח (ואף אין דוגמתם בספר חסידים, בדיוניהם של ר' שמואל החסיד ור' יהודה החסיד על אהבת האלהים)? שאלה היא אם ראה ר' אלעזר בהעלאתו של קטע כזה על הכתב בחינת דבר הנדרש לקוראי ספר בתורת הסוד, אך איננו נדרש לקוראי ספרים בתחום ההלכה והמוסר; ובכך כרוכה שאלה נוספת: האם העדרו של דיון בענייני תשובה בסודי רזיאי, לעומת היריעה הרחבה בנושא זה הנפרסת לפני קוראיו של ספר הרקח, מעידה שר' אלעזר סבר שבעלי הסוד אינם זקוקים לתורת תשובה, ואילו הציבור העוסק בהלכה זקוק לה?

11 על היחס בין פרשנות התפילה לפרשנות הפיוט ראה לעיל, תולדות, ה, פרק ראשון, סעיף

כתב את הספר בכמה מהדורות. שלושה אלה – ההלכה, הסוד והתפילה – היו בעיניו עמודי התווך של היצירה היהודית, ולכל אחד מהם הקדיש חיבור נרחב ומקיף.¹² אך בעוד שביחס להלכה אין לראות בספרו ראשוניות, בשני האחרים – הסוד והתפילה – חיבוריו של ר' אלעזר הם פורצי דרך ומבשרים את מעמדם של תחומים אלה בדורות הבאים.

לא שפר חלקו של ספר סודי רזיאל בתולדות הספר העברי, ובשלמותו נדפס החיבור לראשונה במהדורה מסורתית בירושלים, בשנת תשס"ד. קדמו לה – בתחום המהדורות המסורתיות – שני הספרים שהביא לדפוס ר' צבי אלימלך מדינוב, שהדפיס את "חכמת הנפש" ואת פירוש ספר יצירה.¹³ חלק גדול מן הספר הראשון בקובץ, "סוד מעשה בראשית", נדפס ללא הזכרת שם המחבר ובצורה קטועה בספר רזיאל המלאך, שיצא לאור לראשונה באמסטרדם תס"א, ונדפס מאז בעשרות רבות של מהדורות.¹⁴ בספר זה נכלל החלק העוסק באותיות א' עד ל', והוא היחידה הגדולה ביותר באנתולוגיה שיוחסה לרזיאל המלאך. קירבת השמות בין "סודי רזיאל" ל"רזיאל" גרמה לכמה מבוכות, ולעתים יוחס לר' אלעזר מוורמס החיבור "ספר רזיאל". החלק הנדפס בספר רזיאל כולל גם את ספר שיעור קומה, ובמשך שנים רבות היה זה הנוסח היחיד בדפוס של החיבור המיסטי הקדמון.

החוקרים לא היטיבו לעשות לעומת המהדירים המסורתיים. ישראל קאמעלהאר הדפיס ספר בשם "סודי רזיאל",¹⁵ הכולל את סוד המרכבה, בלא הפרק הראשון העוסק במטטרון, ומאז ועד היום לא נדפס אחד מחלקי קובץ סודי רזיאל על ידי חוקרים.¹⁶ ספר סודי

ז'. ר' יהודה החסיד כתב פירוש נרחב על התפילות אשר אבד מאיתנו – ראה לעיל, בפרק על התפילה המיסטית, תולדות, ה, פרק עשירי, סעיפים ה'–ו'.

12 האם נכללה פרשנות המקרא במקום דומה בתפילתו של ר' אלעזר? למרות מאמציהם של מהדירים אין בידינו חיבור מקיף של ר' אלעזר מוורמס בתחום זה. פירוש נרחב על התורה, הבא בכ"י אוקספורד (ראה לעיל, תולדות, ה, פרק שישי, סעיף ה'), יוחס ללא הצדקה לר' אלעזר. חיבור זה שואב רבות ממשנתם של בעלי הסוד מחוג משפחת קלונימוס, ואף משתמש בתורת "שערי החכמה" במבנהו של החיבור, אולם אין ספק שלא ר' אלעזר חיברו. יש בידינו ליקוטים של דברי פרשנות של ר' אלעזר, אך אין הם מצטרפים לכלל פירוש על התורה. ייתכן מאוד שהוא כתב פירוש על ההפטרות. מדוע נפקד מקומו של תחום זה ביצירתו של ר' אלעזר? האם מקרה הוא שלא ידוע לנו על פירוש על התורה של חכם אחר מחוג זה של בעלי סוד? ר' יהודה החסיד לא כתב פירוש על התורה, ואף לא ר' שמואל החסיד, שכתב כנראה פירושים על מדרשי תנאים – האם ייתכן שהם ראו בכלל יצירתם בכל התחומים מעין פירוש על התורה, ולכן לא היה להם צורך בחיבור המיוחד לכך?

13 חכמת הנפש נדפס על ידו בלבוב תרל"ו, עם פירוש על העמודים הראשונים. הספר חזר ונדפס בצפת, באותה מתכונת בדיוק, בשנת תרע"ג.

14 ספר זה היה לאחד הספרים הנפוצים ביותר בתולדותינו של הספר העברי בזכות ההבטחה בשערו כי המחזיק בו בביתו יינצל מן השריפה. הוא נדפס גם במהדורות בתבנית קטנה מאוד ומשמש מעין קמיע.

15 בילגורייא תרצ"ו.

16 חלק מסוד המרכבה – הלכות הכבוד – נערך, פורש ותורגם על ידי חנה לויס – ראה לויס. [497]

רזיאי נשתמר בכמה כתבי יד, ובולטים ביניהם כתבי היד שאסף ר' דוד אופנהיים מפראג במאה השמונה עשרה; ספרייתו משוכנת עתה בגנזי הספריה הבודליאנית באוקספורד.¹⁷ ר' דוד אופנהיים נהג להעמיד מעתיק לכל חיבור בכתב יד שנודע לו, ולעתים קרובות הצליח לאחר מכן לקנות את כתב היד עצמו, כך שנשתמרו שני העתקים בספרייתו. כתב יד נוסף של ספר סודי רזיאי תופס מקום של כבוד בתולדותיו של הספר העברי. כ"י הספריה הבריטית 737, המכיל נוסח שלם של ספר סודי רזיאי, הועתק על ידי ר' אליהו בחור (1549-1468) למען הקרדינל אג'ידיו דה ויטרבו ברומא (Aegidio da Viterbo). אליהו בחור היה אחד מגדולי המשכילים היהודיים בתקופת הרנסנס באיטליה, ועיקר עיסוקו היה בתחום הלשון והדקדוק. הוא פעל רבות בחוגי המשכילים הנוצריים בזמנו שהתעניינו בלשון העברית, והוזמן על ידי הקרדינל להתגורר בביתו וללמדו עברית, וכך חי ברומא כעשר שנים. אג'ידיו דה ויטרבו היה מן הבולטים בין ההבראיסטים הנוצריים של התקופה ובעיקר התעניין בקבלה הנוצרית, והשתייך לחוגיהם של פיקו דלה מירנדולה ויוהאנס רויכלין (עליו הגן בשעה שהותקף בגלל יחסו החיובי לתלמוד).¹⁸ ובתוך כך אסף ספריה מרשימה של חיבורים קבליים עבריים. ספר סודי רזיאי בכ"י הספריה הבריטית מכיל הערות שוליים רבות בלטינית, בכתב ידו של הקרדינל.¹⁹ כתב יד זה הועתק בכ"י מינכן 81.

כתבי היד של "סודי רזיאי" אינם קדומים, ואין בהם משום עדות לעניינם של חכמי ימי הביניים בחיבור זה. ציטטות רבות מספר סודי רזיאי פזורות בכתביהם של בעלי הסוד במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, ודמותו של ר' אלעזר נצטיירה בעיני מקובלי ספרד כשל בעל סוד והוגה דעות חשוב,²⁰ ואף של "בעל שמות" ועושה נפלאות.²¹ למרות זאת,

17 ראה כתב היד השלם של סודי רזיאי בספריה הבודליאנית, כ"י אוקספורד 1572. מלבד כתב יד זה יש כמה כתבי יד חלקיים של חיבורים מתוך הקובץ. באוסף זה נשתמרו שני כתבי היד של ספר הכבוד לר' יהודה החסיד – ראה לעיל, בפרק על ספר הכבוד, תולדות, ה, פרק שביעי, בייחוד סעיף ב'.

18 על רויכלין ראה דן, קבלת יוהנס רויכלין.

19 כך למשל נהג לסמן באותיות SS, כלומר spiritus sanctus, כל מקום שנזכר בו הביטוי "רוח הקודש" בדברי ר' אלעזר. לעתים הערותיו מפורטות יותר, ובמקום אחד שיש בו ביטוי קשה כנגד ישו, כתב הקרדינל "גסות וכפירה" (ולתכלוס של דף זה, 2241 בכתב היד, ראה דן, הקבלה הנוצרית, עמ' 206-207). ברור שוויטרבו למד את החיבור בשקידה ובעיון. כתב יד זה יוצא דופן גם בכתיבתו ברווחים גדולים, בעמודים לא צפופים ובשוליים רחבים – דבר המעיד כי לא נעשה כל ניסיון לחסוך בכסף בזמן העתקתו. יש צורך בהשוואה מדוקדקת בין כתב יד זה לבין כתבי היד האחרים, שכן ייתכן שאלהו בחור השמיט או עידן כמה ביטויים שהיו קשים בעיניו ולא רצה לחשפם לעיניו של הקרדינל.

20 כגון אצל הרמב"ן, באיגרתו "בטרם אענה אני שוגג", שנכתבה בראשית הפולמוס על כתבי הרמב"ם בשנת 1232. הרמב"ן מצטט באיגרת זו מדברי ר' אלעזר ב"שערי הסוד הייחוד והאמונה", ורואה בהם ביטוי לתפיסת עולם שאיננה שונה מהותית מזו של הפילוסופים – ראה על כך בדיון על "שערי הסוד הייחוד והאמונה", להלן פרק עשרים הע' 7.

ספר סודי רזי"א כשהוא לעצמו לא התקבל בחוגיהם של בעלי הסוד המאוחרים יותר בתור חיבור יסוד בתורת הסוד העברית.

ב. סוד מעשה בראשית – ספר אלפא ביתא

מבנהו של החיבור הראשון בקובץ סודי רזי"א ברור ועקיב: הוא כולל עשרים ושניים פרקים, שכל אחד מהם מוצג כפירוש על אות מן האלף-בית כסדר, מאל"ף עד תי"ו; לסדר זה נוספים חמישה פרקים, שאינם עוסקים בחמש האותיות הסופיות, כפי שניתן היה לצפות,²² אלא לאותיות שמו של המחבר – אלעז"ר. כל אחד מן הפרקים פותח בדרשה קצרה על האות שלה הוא מוקדש, ובחלק מהם יש דרשות שונות על אותה אות. אין למצוא כל עקיבות באופיין של דרשות האותיות, והמחבר השתמש באמצעים שונים כדי לקשר בין האות לבין הנושא,²³ או אחד הנושאים, הנידונים באותו פרק. לעתים השתמש בגימטריא – "סמ"ך בגמטריא זה"י מיכא"ל, לומר שהוא סומך את ישראל כי הוא שר שלהם וסומכם בדבריו"²⁴ – ובמקרים אחרים השתמש המחבר בערך המספרי של האות בלא גימטריא: "נו"ן נ' זה הקב"ה שיש לו נ' שערי בינה וכולם מסרם למשה חסר אחת כנגד מ"ט יום מיום הראשון של פסח עד שבעות, וביום נו"ן נתנה תורה".²⁵ במקרים אחרים מסתמך המחבר רק על הצליל של האות: "שין שורקת לכך ש"ן לשון שינון, כל מה שיש ב[רקיע] ערבות שורקת שבח"²⁶; וכן: "מ"ם המליך מ' במים קשר לו קשר וכו',

21 כך למשל, ב"מאמר על האצילות השמאלית" (פרק י') לר' יצחק בן יעקב הכהן, שנכתב בשנות השישים של המאה השלוש עשרה בקסטיליה, מתואר ר' אלעזר כמי שעשה קפיצת דרך בעזרת ענו, ומסופר על תקלה שאירעה לו – ראה שלום, עמ' 254.

22 דרשות מספר על האותיות הסופיות פזורות בספר, ור' אלעזר השתמש בהן בעיקר בתחום המספרי, כגון בפירוש לאות ו"ו, שם הוא מסכם את הערך המספרי של האותיות הרגילות וקושר אותו לשם האל, ולאחר מכן ממשיך כך: "ך' היא ת"ק, ס' היא ת"ר, ך' היא ת"ש, ף' היא ת"ת, ץ' היא תת"ק, הרי ל"ה מאות ואלף ראש לאותיות שנקרא אלף, הרי ו' אלפים יש, וזהו ב'ראשית ב'רא אלהים התחלתו בבא ובא"ת ב"ש ששת, כי ו' אלפים רמז להך ו' אלפים בפסוק בראשית ו' אלפין" (סודי רזי"א השלם, עמ' 136).

23 יש קירבה בין מבנה זה של הדרשה לבין התפיסה האופיינית למדרש "אותיות דר' עקיבא" – ראה לעיל, תולדות, ג, פרק שלושים, עמ' 1028–1059. ואמנם ר' אלעזר מצטט תכופות את המדרש הקדמון ששימש לו דוגמה.

24 סודי רזי"א השלם, עמ' 84, סודי רזי"א השלם. אותה דרשה מובאת קודם לכן בלא ציון הגימטריא: "סמ"ך זהו מיכא"ל שסומך את ישראל ומליץ יושר הוא על ישראל ואם לא שהוא מדבר טוב עלינו לא היינו בעולם ואומר להקב"ה ישראל מייחדים ואומרים מי כאל" (עמ' 82), וכן בפתיחת הפרק (עמ' 81).

25 שם, עמ' 74. האותיות הסופיות נכללות לעתים קרובות בדיון על האות הרגילה: "נ' רוב"ץ נ' זקו"ף ואומר בא"ב של ר' עקיבא הקב"ה נאמן יושב נאמן עומד... ומלאכים עומדים כמו ך' זה שאין להם קפיצים" (שם); כלומר, דרשה על צורת האות.

26 שם, עמ' 103.

תולדות תורת הסוד העברית הוא ניסיון ראשון לסקור מזווית ראייה היסטורית את תולדותיה של תורת הסוד העברית. המושג "תורת הסוד" הוא מושג פנימי בתרבות העברית, והוא כולל, בראש ובראשונה, את "מעשה בראשית" – הקוסמוגוניה (מעשה הבריאה) והקוסמולוגיה (מבנה המציאות ומהלכיה), ואת "מעשה מרכבה" – תורת האלוהות, מבנה העולמות העליונים ותורת המלאכים (אנגלולוגיה). לכך יש להוסיף את האסכטולוגיה, האפוקליפטיקה, המשיחיות, המאגיה והדמונולוגיה.

תולדות תורת הסוד העברית סוקר את הנושא בעת העתיקה ובימי הביניים: בעלי הסוד באשכנז ובראשית הקבלה וההתפתחות בדור הזהר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, מתוך תקווה שניתן יהיה להמשיכו עד תקופת הרנסנס והעת החדשה.

תולדות תורת הסוד העברית – ימי הביניים דן בעשרות הרבות של החוגים והיוצרים בתחומי הסוד והמיסטיקה שפעלו מתקופת הגאונים ועד גירוש ספרד. שתי קבוצות עומדות במרכזו של פרק מעצב זה בתולדות תורת הסוד: בעלי הסוד באשכנז בשלהי המאה הי"ב ובמאה הי"ג ("חסידי אשכנז"), והמקובלים שפעלו בעיקר בספרד, בפרובנס ובאיטליה, למן סוף המאה הי"ב ועד דור הגירוש. בחוגים אלה נתבססה התפיסה המרובדת של האלוהות - בעיקר תורת הכבוד באשכנז ותורת הספירות האלוהיות בקבלה - העוסקת בכוחות שונים בעולם העליון שעמם מתקשרת נשמתו של האדם. יצירותיהם של בעלי הסוד במאות הי"ב והי"ג שימשו תשתית ורקע לתקופת השיא בתולדותיה של תורת הסוד היהודית, שלהי המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד, שבה נוצר ספר הזהר ונקבעו מסלולי התפתחותה של תורת הסוד העברית. הכרך הנוכחי עוסק בבעלי הסוד בתקופת הגאונים ובמאות הי"א והי"ב.

יוסף דן הוא פרופסור (אמריטוס) למחשבת ישראל ובעל הקתדרה לקבלה על שם גרשם שלום באוניברסיטה העברית בירושלים. חתן פרס ישראל במחשבת ישראל לשנת תשנ"ז. לימד באוניברסיטה העברית מאז שנת תשכ"ג. פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים בעברית ובאנגלית בתחומי המיסטיקה היהודית ומחשבת ישראל. שימש פרופסור-אורח באוניברסיטאות שונות, בהן ברלין, לונדון, ברקלי, קולומביה, הרווארד ובראון.

מחיר מומלץ
לשלושת הכרכים: ₪242.55